

11.

Egyszerű és komplex anaforák párhuzamos szabályozottsága

KOCSÁNY PIROSKA

Ebben a dolgozatban¹ az alanyként és mondatkezdő helyzetben álló *ez* mutató névmás anaforikus használatának két lehetőségét szeretném bemutatni: a kötelező és a választható használatot. A névmás megjelenik mind egyszerű, mind komplex anaforaként.² Az egyszerű anafora egy főnévre vagy főneves szerkezetre (NP-re) visszautaló szerkezet (NP):

(1) *A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt. Ez a fiú / A fiú rabolta ki a város három ékszerboltját.*

A komplex anafora ezzel szemben nem egy NP-re, hanem egy megelőző prozódációra utal vissza:

(2) *A hibát azok követték el, akik elhitették az állománnyal, hogy elég néhány próbapaper, a többiek majd automatikusan megkapják a nekik járó pénzt. Ez a helyzet / A helyzet vezetett oda, hogy a pert nem indító (nagy rész budapesti) tűzoltók követelése időközben elévült, azaz csak a mindenkori kormányzat szándékán múlik az elévült követelések kifizetése, jogilag nem kötelező és nem kényszeríthető ki.*³

Az anafora mindkét esetben a mondat fókusz⁴, a kétféle visszautalás azonban a névmás használatában feltűnően eltér. Az egyszerű anaforánál a névmás választása opcionális (a határozott névelős változat is működik megfelelő hangsúllyal), a komplex anaforánál azonban kötelező. Ha a névmás a (2) példában elmarad, bizonytalanná válik a mondat jelentése. Mit értsünk azon, hogy *a helyzet*?

¹ Dolgozatom a *Jelentés és Nyelvhasználat* című online folyóiratban megjelent, terjedelmes írásom (Kocsány 2018) egy részletkérdésének újragondolt tárgyalása, amelyet szeretettel és nagyrabecsúléssel ajánlok az ünnepeltnek, megköszönve a dolgozat akkori változatának megírásakor folytatott, előbbre vivő beszélgetéseinket.

² Az itt bevezetett komplex anafora fogalmához l. Haase 2016. A témához más, részletesen kidolgozott elméleti keretben l. pl. Laczkó Krisztinának a magyar névmásrendszerrel szóló munkáit, aki a forikus referencia esetei között tartja számon (a mondategységen belüli és a konnexiós referencia mellett) a kontextusfüggő referenciát (Laczkó 2002: 472kk). A deixis tárgyalása során mind Laczkó Krisztina, mind Tátrai Szilárd foglalkozik a szövegen belüli úgynevezett diskurzuseixissel, tovább gondolva Levinson (2004) hasonló kategóriáját (Tátrai 2010). A deixis különféle változatainak részletes tárgyalását l. itt több dolgozatban: Laczkó–Tátrai (szerk.) 2022.

³ http://www.vasarnapihirek.hu/nyomtatás?cikk=/cikk_8359 (2017. 04. 07.)

⁴ A topik és fókusz fogalomhoz általánosan l. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998., 2. és 3. fejezet.

Ugyanakkor az egyszerű anaforák között is találunk olyan példákat, amelyekben az anaforikus névmás kötelező, olyannyira, hogy nélküle a mondatot az adott szövegösszefüggésben problémásnak érezzük:

(3) *A tenger is, a tavak is vízből vannak. Ez a vegyület / *A vegyület oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.*

A példák alapján a következő kérdésekkel szembesülünk:

1. Mi magyarázza egyszerű anaforák esetében a mutató névmás választhatóságát (l. az (1) példát) és más esetekben kötelező mivoltát (l. a (3) példát)?
2. Mi a magyarázat komplex anaforáknál a névmás kívánatos mivoltára?
3. Milyen párhuzamosságok lelhetők fel a kétféle anaforatípus esetében?

2. A mutató névmás egyszerű anaforákban

Az egyszerű anaforák kétféle viselkedésére (= a névmás opcionális vagy kötelező mivoltára) szemantikai magyarázat kínálkozik. Az anaforaként álló NP megismételheti az antecedentst, amelyre visszautal, többnyire azonban annak szinonimája, vagy még gyakrabban egy fölérendelt fogalom nevesítése (hiperonima). Az egyszerű ismétléssel szemben a szinonimikus és a hiperonimikus kifejezésekkel a jelentésük révén lehetőségünk nyílik új információk közlésére is. Azonban az antecedens és a hiperonim anafora közötti korreferencia esetenként akadályba ütközhet. Ilyen akadály, ha az anafora jelentése olyan módon specifikus, ami kivezet a szövegösszefüggésből.⁵ A (3) példában a *vízből* a kontextusban váratlanul közli az anafora, hogy az *vegyület*. Ezt a kognitív váratlanságot segít áthidalni a mutató névmás. A hiperonima ugyanis önmagában nem segít hozzá az anafora referensének könnyű megtalálásához. Inkább arra hajlunk, hogy a szűkebb intenziójú, de átfogóbb extenziójú hiperonimát (*vegyület*) az adott szövegösszefüggésben ne visszautalásnak, hanem egy önálló, új topiknak tekintsük. Ezt védi ki a mutató névmás. Hasonló példán mutatja be Jeanette K. Gundel az ismertségi hierarchia⁶ („Givenness Hierarchy”, l. Gundel 2010; Gundel et al. 1993) működését:

(4)(a) *A pareiraszauruszokkal foglalkozó újabb tanulmányok azt valószínűsítik, hogy ezek a primitív hüllők a teknősök legközelebbi rokonai.* → ← (b) *A pareiraszauruszokkal foglalkozó újabb tanulmányok azt valószínűsítik, hogy a primitív hüllők a teknősök legközelebbi rokonai.*⁷

⁵ Steinitz 1968 textindifferens jelentésről beszél.

⁶ Az *említett* (már bevezetett) és az *adott/given* (már ismert) terminus különbségéről és e különbségtétel szerepéről a strukturalista és a kognitív irányzatokban l. Kocsány 2018: 119k.

⁷ *A restudy of pareiasaurs reveals that these primitive reptiles are the nearest relatives of turtles.* → ← *A restudy of pareiasaurs reveals that the primitive reptiles are the nearest relatives of turtles.* (Gundel 2003: 128k., kiemelés tőlem, K. P.)

A mutató névmás az ismertségi hierarchiában az „aktivált” fokot jelzi, ezért a *primitív hulló* az (a) példában csak a megelőzőkben egyedül aktivált többes számú entitásra vonatkozhat. A határozott névelővel bevezetett alak viszont a hierarchiában az „unikálisan identifikálható” fokot képviseli, vagyis azt jelzi, hogy a jelzett entitás önálló, unikális reprezentációjú. Ez a reprezentáció vonatkozhat egy már a memóriában adott reprezentációra, vagy konstruálhat egy új unikális reprezentációt is. Emiatt a két lehetőség miatt lesz a (b) példa kétértelmű. Ha az új, unikális reprezentáció egyúttal váratlansága révén kivezet a kontextusból, a szövegösszefüggés megfejtésében zavar támad, ahogy ezt a (3) példában láttuk.

Van azonban más lehetőségünk is arra, hogy könnyen létrehozzuk a hiperonimikus anafora és az antecedens közötti korreferenciát. Olyan magyarázó jelzőket iktathatunk a szövegbe, amelyek a mutató névmás nélkül is megteremtik az értelmezéshez szükséges szövegösszefüggést, jóllehet a mutató névmás használata ilyenkor is lehet stilsztikailag elvárható / kognitívan begyakorlott:

(5) *Az élet legfontosabb feltétele a víz. A folyók, tavak és tengerek anyagát alkotó, az élethez nélkülözhetetlen vegyület / Ez a folyók, tavak és tengerek anyagát alkotó, az élethez nélkülözhetetlen vegyület oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.*

A vázolt kétféle lehetőség (mutató névmással bevezetett anafora vagy jelzős szerkezettel bevezetett, mutató névmás nélkül is működő anafora) megfelel a közelre mutató névmás kettős természetének. A közelre mutató névmás ugyanis lehet kontrasztképző elem. Ha azt mondom, *ez a gyerek*, azzal közölhetem azt is, hogy *ez és nem egy lehetséges másik gyerek*. Azonban a névmásnak önmagában van egy másfajta, deiktikus, osztenzív jelentése is (= *ez a gyerek itt*).⁸ A névmás két szerepe magyarázza a hiperonimikus anaforák két lehetséges típusát, a leíró és a kontrasztképző típust. A leíró, azonosító anafora esetében a mutató névmás opcionális (l. az (5) példát), az antecedens és az anafora referenciájának azonosítása nélküle is felfedhető. A kontrasztképző hiperonimikus anafora esetében (ilyen a (3) példa és Gundel fenti (4) példája) a mutató névmás két műveletet indukál. Egyfelől a rámutatással és visszautalással kiemelünk egy típust vagy egy individuumot egy adott osztályon belül, és ezzel kizárjuk a többi, ugyanoda sorolható típust/individuumot (*ez a bizonyos vegyület, nem más*). Másfelől azzal, hogy kiemeltük, azonosítottuk, rögtön háttérbe szorítjuk mint fölérendelt, összefoglaló osztályt (a *vegyület* hiperonim jelentése nem írja felül az antecedens és az anafora korreferenciáját, vagyis nem indít útjára egy független, „unikális” jelentést).

Amikor tehát az antecedens és az anafora hasonló (szinonimikus) jelentése eleve biztosítja a korreferenciát, akkor a mutató névmás mind a topik szerepű,

⁸ Vö. Tóth–Csatár 2014: 5.

mind a fókusz szerepű egyszerű anaforákban mellőzhető. A szövegösszefüggésben váratlan vagy értelemzavaró kétértelműséget eredményező hiperonimikus viszony esetében viszont elkerülhetetlenül megjelenik a kontrasztív funkciójú mutató névmás mind a topik szerepű, mind a fókusz szerepű anaforákban. A hiperonimikus anaforák esetében a kontrasztív használatú mutató névmás kötelező mivoltát tehát az antecedens és az anafora *szemantikája* magyarázza. Az anafora szemantikája fölülírja az anafora topik vagy fókusz szerepét.

3. A mutató névmás komplex anaforákban

Feltételezem, hogy a komplex anaforák esetében is hasonló szabályok és tendenciák érvényesülnek, mint amilyeneket az egyszerű anaforák esetében láttunk. Mivel azonban itt nem lexikalizált jelentések korreferenciájáról van szó, hanem egy propozícióra, egy tényállításra történő visszautalásról, bizonyosan lesznek eltérő megkötések is.

A (2) példa azt mutatja, hogy ha a komplex anafora a mondat azonosító fókusza, akkor a közelre mutató névmás megjelenése elkerülhetetlen. Vessük össze a következő két lehetőséget:

- (6) *Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. A fejlődés / Ez a fejlődés azonban erőltetett volt, a túlhajtott mennyiségi növekedés meghaladta az ország teherbíró képességét, és feszültségeket hozott létre a gazdaságban.*
- (7) *Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. Ez a fejlődés / ?A fejlődés akadályozta meg másfelől az ország helyzetének egyenletes javulását. Ehelyett súlyos feszültségeket hozott létre a gazdaságban.*⁹

A (6) példában az anafora topik szerepű, a *fejlődés* a megelőző propozíciót foglalja össze komplex anaforaként, egyúttal persze lexikális jelentése révén új információt is közölve. A mutató névmás nem kötelező, bár a határozott névelővel alkotott folytatás lehet kétértelmű (vagyis a névelővel bevezetett anaforát értelmezhetjük önálló, unikális reprezentációjú elemként is). A (7) példában az anafora a mondat azonosító fókusza, amely a mutató névmás révén az antecedensként szereplő propozíciót kontrasztként emeli ki, és állítja szembe minden más propozícióval: nem a fejlődésről lesz szó, hanem specifikusan egy bizonyos fajtájú fejlődésről, amely, bár fejlődés, mégis akadálya a helyzet javulásának. Gundel (2010) megközelítését alapul véve az éppen aktualizált propozícióra utalunk vissza, és nem engedünk utat egy új, „unikális” jelentésnek.

⁹ A példában fontos szerepet játszik a kontrasztálást kiemelő *másfelől* kifejezés, l. ehhez: Kocsány 2018: 127.

A komplex anafora egy propozíciótól mint antecedensből irányítva konstruál egy referenst, amely mintegy „összefoglal”, és ebben a minőségében természetesen új információt is közöl. Ezt teszi a (2) példában a *helyzet*, vagy a (6) és a (7) példában a *fejlődés*. Ha ez az anafora mint topik jelenik meg, amely egyszerűen „nevesíti” az antecedens (= a propozíciót), akkor az antecedens és az anafora közötti kapcsolat is egyszerű, vagyis a mutató névmás választható marad, l. a (6) példát, fenntartva persze azt a lehetőséget, hogy az anafora unikális jelentése érvényesül, és ezzel a szöveg jelentése más irányt vesz. Ezzel szemben, ha az anafora azonosító fókuszszerepet (l. a (2) és a (7) példát), akkor hozzátartozik az a hozzágondolható közlendő, az a mentális elvárás, hogy vannak/lehetnének más propozíciók is, amelyekkel szemben az anaforával azonosítottat részesítettük előnyben. Tehát valahogy meg kell erősítenünk, hogy bár a mondanivalónk okán az adott mondatban az anafora referensére (*helyzet*, *fejlődés*) fókuszáltunk, de attól még a szorosán előtte lévő propozicionális antecedensre, és nem valami másra utaltunk vissza. Ezt biztosítja a kontrasztáló funkciójú *ez* névmás. A névmás fellépése itt értelemszerűen nem a jelentésekkel függ össze, hanem az anafora azonosító fókusz szerepével. Az azonosító fókuszszerepet megjelölő komplex anafora mutató névmás nélkül nem kötődik kötelezően ahhoz a propozicionális tartalomhoz, amelyet az adott mondat szerkezetben kiemel, így a szövegösszefüggés hiányos, kétértelmű, illetve értelmezhetetlen lesz.

4. Az egyszerű anaforák és a komplex anaforák párhuzamos szabályozottsága

Az egyszerű anaforákat bevezető mutató névmás jelenlétét a kontrasztáló típusú hiperonimikus anaforák esetében szemantikai okkal magyarázhattuk (l. a (3) példát). Azt is megállapíthattuk, hogy egyéb esetekben a mutató névmás jelenléte opcionális (l. az (1) példát). Ez a választhatóság azonban nem teljesen azonos a fókuszot tartalmazó és a semleges mondatban. Vessük össze a következő két lehetőséget:

(1) *A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt. Ez a fiú / A fiú rabolta ki a város három ékszerboltját.*

(10) *A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt. A fiú / Ez a fiú kirabolta a város három ékszerboltját.*

Az én nyelvérzékem szerint az (1) példában a mutató névmással is megerősített visszautalás tűnik természetesebbnek, a (10) példában viszont a határozott névelős változat. Ezt megerősíti egy naiv teszt kísérlet is. Az informánsok választhattak a határozott névelő és a mutató névmás használata között. A megkérdezett 11 személy mindegyike abba a mondatba illesztette bele a mutató névmást, amelyben az anafora egyúttal fókusz szerepben jelent meg (l. (1) példa). A semleges mondatban

mind a 11 megkérdezett informáns a határozott névelőt választotta (l. (10) példa). Ez amellel szólhat, hogy a mutató névmást szívesen (= kognitíven begyakorlottan és stilisztikailag jelöletlenül) használjuk a határozott névelő helyett, ha az anafora a mondat azonosító fókusza. Vagyis a fókuszként kiemelt anafora igényli a kontrasztáló mutató névmással történő megerősítést is, és a kétféle (fókusz alapú, névmás alapú) kontrasztképzési lehetőség kölcsönösen támogatja egymást.

Így tekintve az azonosító fókusz és a mutató névmás használata jól megragadható párhuzamosságot mutat az egyszerű és a komplex anaforák esetében, egyúttal megerősítve a komplex anafora mint anafora fogalmának jogosságát. Ezt a párhuzamosságot az egyszerű anaforákban a szójelentések árnyalják, a komplex anaforákban pedig az a tény, hogy az azonosító fókuszként álló anafora egy propozícióra utal vissza, amely mellől értelemszerűen hiányzik a kontrasztot képviselni tudó másik propozíció.

Láttuk emellett, hogy az egyszerű hiperonimikus anaforák jelzős szerkezettel kiegészülve elkerülik a kontextusban váratlan jelentés okozta feszültséget, és így a mutató névmás választhatóvá válik (l. az (5) példát). Hasonló jelenséggel a komplex anaforák esetében is találkozhatunk. A fenti (7) példa talán így is működne, l. (11)(a):

(11)(a) *Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. **A váratlanul felgyorsult, nagy volumenű fejlődés akadályozta meg az ország helyzetének egyenletes javulását.***

(11)(b) *Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. **Ez a váratlanul felgyorsult, nagy volumenű fejlődés akadályozta meg az ország helyzetének egyenletes javulását.***

Az én nyelvérzéke szerint a (11)(b) példában az azonosító fókusz szerepű komplex anaforát éppen a mutató névmás őrzi meg anaforának. A (11)(a) példában a jelzős körülírással megtámogatott alany anafora mivolta háttérbe szorul, a határozott névelővel bevezetett szerkezet önálló, unikális jelentést invokálhat és állhat egyszerű topikként is, l. a következő, (12) példát.

Az én nyelvérzéke szerint a (12) példában megjelenő folytatás, vagyis a topik funkciójú alannal bevezetett, semleges mondat választása lenne a természetesebb választás. A részletező körülírással beékelünk a szövegbe egy külön állítást a fejlődésről, ennek okán pedig már nem anaforával van dolgunk a terminus grammatikai jelentését tekintve sem, hanem egy jelzős szerkezetben összefoglalt, új propozícióval.¹⁰

¹⁰ Strukturalista keretben született javaslat arra, hogy a közelre mutató névmással bevezetett nominális frázist is tekintsük eleve predikációnak; a német vonatkozásában l. Polenz 1988.

- (12) *Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. A váratlanul felgyorsult, nagy volumenű fejlődés megakadályozta az ország helyzetének egyenletes javulását.*

Ezzel párhuzamos jelenségnek tekinthetjük a megelőzőkben leíró típusú anafora-ként kezelt egyszerű anaforát, l. a fenti (5) példát. Ebben a részletező körülírás ugyan tisztázta az antecedens ('víz') és az anafora ('vegyület') között a kontextusban váratlan koincidenziát, ugyanakkor új, unikális jelentéssel indított el egy következő szövegmondatot.

Az anafora két típusa, a leíró és a kontrasztáló anafora így új megvilágításba kerül. „Igazi” anaforának a kontrasztáló típust tekinthetjük, a leíró típus átmenetet képez egyfelől az anafora és másfelől a már korábban ugyan említett, ismert, viszont informatív tartalma alapján új állítást bevezető kifejezés határán. A kontrasztálás két lehetősége, a fókuszpozíció és a mutató névmás kiegészíti, és vonzza is egymást. Ez egyaránt érvényes az egyszerű és a komplex anaforák esetében.

Irodalomjegyzék

- É. Kiss K.–Kiefer F.–Siptár P. 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gundel, J. K. 2003. Information Structure and Referential Givenness/Newness: How Much Belongs in the Grammar? In: Müller, S. (ed.): *Proceedings of the 10th International Conference on Head-Driven Phrase Structure Grammar, Michigan State University*. Stanford, CA: CSLI Publications, 122–142.
- Gundel, J. K. 2010. Reference and Accessibility from a Givenness Hierarchy Perspective. *International Review of Pragmatics* 2. 148–168.
doi: 10.1163/187731010X528322
- Gundel, J. K.–Hedberg, N.–Zacharski, R. 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69. 274–307.
- Haase, Zs. 2016. Komplexe Anaphern als textkonstituierende Phänomene. *Sprachtheorie und Germanistische Linguistik* 26. 45–68.
- Kocsány P. 2017. A közelre mutató *ez* névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5. 117–158.
doi: 10.14232/JENY.2018.1.5
- Laczkó K. 2002. Névmás és helyettesítés. *Magyar Nyelvőr* 126. 470–481.
- Laczkó K.–Tátrai Sz. (szerk.) 2022. *Tanulmányok a deixisről*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.
- Levinson, S. C. 2004. Deixis. In: Horn, L. R.–Ward, G. (eds.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell, 97–121.
- Polenz, P. von 1988. *Deutsche Satzsemantik*. Berlin: De Gruyter.

- Steinitz, R. 1968. Nominale Pro-Formen. In: Kallmeyer, W.–Klein, W.–Meyer-Hermann, R.–Netzer, K.–Siebert, H.-J. (eds.) *Lektürekolleg zur Textlinguistik. Band 2: Reader*. Frankfurt a. M.: Athenäum, 246–265.
- Tátrai Sz. 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134. 311–332.
- Tóth E.–Csatár P. 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. (Indexical demonstratives in Hungarian: an experiment). *Jelentés és Nyelvhasználat* 1. 67–85.
doi: 10.14232/JENY.2014.1.6

Parallel Rules and Tendencies of Simple and Complex Anaphors

Anaphors introduced by proximal demonstrative pronouns refer to a word (=simple anaphor) or to a proposition (=complex anaphor). In Hungarian, the pronoun is optional or obligatory in simple anaphors and complex anaphors alike. Its usage in both types of anaphors correlates with the role of the anaphor as a grammatical focus, and is also controlled by semantic rules and tendencies, in accord with the double function of the demonstrative pronoun to contrast and to identify.